

**Молиявий
механизмлар ва
тўловлар**

Сувдан ва сув объектларидан оқилона фойдаланишнинг ҳамда уларни муҳофаза қилишнинг иқтисодий ва бошқа чора-тадбирлари

Сув кодексининг 149-моддасида сувдан ва сув объектларидан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишнинг **иқтисодий ва ҳуқуқий механизмларини** белгилайди. Бунда, солиқ ва тўловлар орқали иқтисодий назорат муҳим бўлиб, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ ундириш, сув етказиб бериш ва сув хўжалиги хизматлари учун тўлов ҳамда сув объектларини ифлослантирганлик ва зарарли таъсир кўрсатганлик учун компенсация тўловлари назарда тутилиши аҳамиятлидир. Масалан, саноат корхонаси сувни истеъмол қилганлиги учун солиқ тўлайди ва сувни ифлослантирганлиги учун давлатга компенсация тўлайди. Бу эса сув ресурсларидан оқилона фойдаланишни рағбатлантирувчи иқтисодий механизм ҳисобланади.

Шу билан бир қаторда бу борадаги имтиёзлар ва рағбатлантириш чораларининг мавжудлиги ҳам муҳим бўлиб, бунда сувдан фойдаланувчилар сувни тежаш, сув ҳисобини юритиш, сувни тозалаш ва самарали суғориш технологияларини жорий этишда солиқ, кредит имтиёзлари ва бошқа қонунчиликка мувофиқ рағбатлантиришлардан фойдаланиши мумкин. Масалан, фермер сувни тежаш технологиясини жорий қилиб, давлатдан солиқ имтиёзини олади ва кредит бўйича қўллаб-қувватланади. Бу механизм сувдан самарали фойдаланишни илмий асосда рағбатлантиради.

Бундан ташқари мазкур масалаларни ҳал этишда давлат-хусусий шериклик ва рақобатни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Чунончи, сув етказиб берувчи ташкилотлар орасида рақобатни ривожлантириш, сув ресурсларини бошқариш ва сув етказиб бериш жараёнларига давлат-хусусий шериклик принципларини жорий этиш назарда тутилади. Мисол учун, хусусий компаниялар сув тарқатиш тармоқларида давлат билан шерикликда лойиҳаларни амалга ошириб, рақобат ва сифатни ошириш имконига ҳам эга бўлади.

Қолаверса, нодавлат нотижорат ташкилотларнинг иштироки ҳам эътиборли жиҳат бўлиб, нодавлат нотижорат ташкилотлари ўз таъсис ҳужжатларига мувофиқ сувдан ва сув объектларидан оқилона

фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишга оид самарали чоратadbирларни қонуний тартибда рағбатлантириши мумкин. Жумладан, экология соҳасидаги нодавлат нотижорат ташкилотлари маҳаллий сув ҳавзасини тозалаш ва соҳилларни муҳофаза қилиш лойиҳаларини рағбатлантириш учун грантлар беришни назарда тутишлари мумкин. Хуллас, ушбу норма сувдан оқилона фойдаланишни ва сув объектларини муҳофаза қилишни иқтисодий механизмлар орқали таъминлайди ҳамда давлат, хусусий сектор ва нотижорат ташкилотлар ҳамкорлигини мустаҳкамлаб, сув ресурсларидан барқарор ва самарали фойдаланиш имконини оширади.

Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун тўловлар

Сув кодексининг 150-моддаси сув ресурсларидан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида **иқтисодий ва ҳуқуқий механизмлар**ни белгилайди. Ушбу моддада сувдан фойдаланганлик учун тўловлар турлари мустаҳкамланган бўлиб, бунда солиқдан, сув етказиб бериш ва бошқа сув хўжалиги хизматлари учун тўловлар, сув олиш квоталарини бошқа фойдаланувчилардан сотиб олиш учун тўлов, лимитдан ортиқча сувдан фойдаланганлик учун тўлов ҳамда атроф-муҳитни (сув ва жой рельефини) ифлослантирганлик учун компенсация тўловидан иборат. Масалан, саноат корхонаси сув манбасидан лимитдан ортиқча фойдаланса, у сув лимитидан ортиқча фойдаланганлик учун тўлов тўлайди; сувни ифлослантирса – компенсация тўлови қонуний асосда ундирилади. Тўловларнинг молиявий манбаси ва қонуний асоси муҳим бўлиб, бунда атроф-муҳитни ифлослантирганлик ва лимитдан ортиқча фойдаланганлик учун тўловлар юридик шахснинг даромадидан ундирилади. Қолган барча тўловлар сувдан фойдаланувчиларнинг маҳсулотининг (иш, хизмат) таннархига киритилади. Масалан, фермер сувдан лимитдан ортиқча фойдаланса, тўлов унинг етиштирган маҳсулоти қийматига қўшилади; саноат корхонаси сувни ифлослантирса, тўлов фойдадан ундирилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чоратadbирлари тўғрисида»ги ПФ–5742-сон Фармони, шунингдек 2019 йил 9 октябрдаги «Сув ресурсларини бошқариш тизимини янада

такомиллаштириш тўғрисида»ги ПҚ–4486-сон ҳамда 2022 йил 1 мартдаги «Қуйи бўғинда сув ресурсларини бошқаришни такомиллаштириш ҳамда сув истеъмолчилари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида» ПҚ–145-сон қарорлари сув ресурсларини бошқариш соҳасидаги муҳим норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади. Мазкур ҳужжатлар асосида сув истеъмолчилари учун белгиланадиган тўлов миқдори, асосан, жорий эксплуатация харажатлари ҳисоб-китоби орқали аниқланади. Бунда қуйида келтирилган асосий кўрсаткичлар инобатга олинади. Биринчидан, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди ҳисобидан ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи, шу жумладан моддий ёрдам ва рағбатлантириш тўловлари. Иккинчидан, сув ўтказиш ва сув ўлчаш иншоотларини қуриш, таъмирлаш, шунингдек сув узатиш тармоқларини тозалаш ва техник хизмат кўрсатиш билан боғлиқ харажатлар. Учинчидан, идоравий харажатлар ва хизмат сафарлари билан боғлиқ тўловлар, жумладан: мироблар учун транспорт воситалари (автомобиль, мопед, велосипед); ишчи ускуналар ва меҳнат воситалари (белкурак, кетмон ва бошқалар); канцелярия харажатлари; коммунал тўловлар; алоқа хизматлари; ёқилғи-мойлаш материаллари (ЁММ); амортизация ажратмалари ва бошқа ташкилий харажатлар. Тўртинчидан, кўзда тутилмаган харажатлар ҳамда захира (резерв) фондларини шакллантириш билан боғлиқ тўловлар. Бундан ташқари, суғориладиган ерларга сув насос қурилмалари орқали етказиб берилган ҳолларда, электр энергияси сарфи билан боғлиқ харажатларни ҳам тўлов ҳисоб-китобига қўшиш талаб этилади. Шу ўринда қайд этиш жоизки, аҳолининг томорқа ер участкаларига етказиб берилган сув учун тўловларни ҳисоблаш механизми амалдаги қонунчиликда етарлича тартибга солинмаган. Мазкур ҳуқуқий ва амалий бўшлиқлар аҳолининг томорқа хўжаликларига сув учун тўловларнинг адолатли ва аниқ амалга оширилишини мураккаблаштиради. Шу сабабли ушбу масала методик жиҳатдан ўрганилди ва илмий-амалий тадқиқотлар олиб борилди. Аммо тадқиқотлар натижалари ҳозирча тўлиқ амалий чора кўришга етарли асос сифатида қўлланила олмайди ёки хулосалар охирига етмаган. Шу боис, мазкур соҳадаги ҳуқуқий ва амалий жиҳатлар ҳали ҳам қўшимча тадқиқот ва таҳлилни талаб қилади.

Сувдан фойдаланганлик учун тўловлар ва атроф-муҳитни ифлослантирганлик учун компенсация тўловлари бўйича имтиёзлар

ва фавқулодда ҳолатлар муҳим масала бўлиб, бунда сувдан фойдаланганлик ва компенсация тўловлари бўйича имтиёзлар қонунчиликда белгиланади. Ичимлик ва хўжалик-маиший эҳтиёжлар учун сув етказиб бериш ва фавқулодда вазиятлар (ёнғин, сел, авария) учун сув ҳажми тўловдан озод этилади. Мисол учун, аҳоли учун ичимлик суви учун тўлов ундирилмайди; ёнғинни ўчириш учун олинган сув ҳам тўловдан озод қилинади. Мазкур тўловларнинг ҳуқуқий таъсири шуки, бунда тўловлар ва компенсациялар **сувдан оқилона фойдаланиш ва сув объектларини муҳофаза қилиш мажбуриятидан озод этмайди. Масалан,** саноат корхонаси тўловни амалга оширса ҳам, сувни ифлослантирмаслик ва зарарни бартараф этиш чораларини амалга ошириш мажбурияти сақланади. Хуллас, ушбу модда сувдан фойдаланувчилар ва давлат органлари учун **барқарор, оқилона ва қонуний иқтисодий рағбатни** таъминлайди.

Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ

Маълумки, ҳар бир шахс, корхона ёки ташкилот сув манбалари (ер усти сувлари, ер ости сувлари, дарё, кўл, сув омборлари)дан фойдаланганда муайян бир солиқларни тўлайди, унинг асосий мақсади эса – бу сув ресурсларини оқилона бошқариш ва улардан фойдаланиш учун иқтисодий рағбатлантиришнинг жорий этилиши ҳисобланади. Сув кодексининг 151-моддасида сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ билан боғлиқ муносабатларни ва тушумларни тақсимлаш механизмларини белгилайди. Бунда сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни тартибга солиш муҳим аҳамият касб этиб, бунда сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни белгилаш, жорий этиш, бекор қилиш, ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш муносабатлари **Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси** билан тартибга солинади. Масалан, саноат корхонаси сув манбасидан фойдаланганда, солиқ тўлови Солиқ кодексига мувофиқ ҳисоблаб чиқарилади ва давлатга тўланади.

Шунингдек, солиқ қоидалари сув сарфи, чиқинди моддалар ва атроф-муҳитга таъсирни баҳолашга асосланади. Сувдан фойдаланганлик учун солиқ тушумларини тақсимлаш ҳам муҳим бўлиб, амалда Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети ва фойдаланувчи ташкилотлар (сув етказиб берувчи ташкилотлар)

бюджетлари ўртасида тушумларни тақсимлаш орқали ҳар йили **Давлат бюджети тўғрисидаги қонунда** белгиланади. Мисол учун, вилоятдаги сув таъминоти корхонаси солиқ тўловини амалга оширади ва тушумлар давлат бюджети ва сув корхоналари бюджети ўртасида Қонунга мувофиқ тақсимланади. Жумладан, Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 20 ноябрдаги 736-сон қарори билан тасдиқланган «Қишлоқ хўжалиги мақсадларида ишлатилган сув ҳажми бўйича сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни ҳисоблаш тартиби тўғрисида»ги низом солиқ органи томонидан қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни суғориш ва балиқ етиштириш учун ишлатилган сув ҳажми бўйича сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ ҳисоботини шакллантириш, шу жумладан, деҳқон хўжаликлари ва қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларга эга бўлган жисмоний шахслар учун сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни ҳисоблаш тартибини белгилайди. Шу билан бирга, ушбу Низомга мувофиқ, солиқ органлари солиққа оид маълумотлар базасидан ва белгиланган солиқ ставкаларидан келиб чиққан ҳолда, қуйидагилар учун солиқ суммасини аниқлайди, яъни: деҳқон хўжаликлари учун; қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларга эга бўлган жисмоний шахслар учун; тадбиркорлик фаолияти ва (ёки) даромад олиш учун мўлжалланган, яшаш учун мўлжалланмаган кўчмас мулк объектларига эга бўлган жисмоний шахслар учун; ҳар йили 1 октябрга қадар қишлоқ хўжалиги корхоналари учун – қишлоқ хўжалиги ерларини суғориш ва балиқ етиштириш учун улар томонидан аввалги солиқ даврида ишлатилган сув ҳажмининг 70 фоизи миқдорида. Бунда аввалги солиқ даврида қишлоқ хўжалиги корхонаси томонидан ишлатилган сув ҳажми тўғрисидаги ахборот мавжуд бўлмаганда, солиқ суммаси халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашлари томонидан тасдиқланган сув олиш лимитлари бўйича аниқланади; ҳар йили 15 декабрга қадар қишлоқ хўжалиги ерларини суғориш ва балиқ етиштириш учун сув ресурсларидан фойдаланган юридик шахслар учун.

Шунингдек, солиқ ҳисоботлари учун зарур бўладиган кўрсаткичлар солиқ тўловчининг шахсий кабинетидagi интерактив хизматлар орқали ҳам шакллантирилади. Солиқ ҳисоботларида келтирилган сатр маълумотлари ҳамда ички ва ташқи манбалар маълумотлари асосида автоматик равишда шакллантириладиган

кўрсаткичлар формула орқали аниқланади. Қишлоқ хўжалиги ерларини суғориш ва балиқ етиштириш учун ишлатилган сув ҳажми бўйича сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ ҳисоботлари солиқ органлари томонидан ушбу солиқ тури бўйича солиқ тўловчилар деб эътироф этилганлар учун шакллантирилади. Истеъмол қилинган сув ҳажми ҳисобини юритмаган (юритишдан бош тортган) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи юридик шахслар учун сув солиғи халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашлари томонидан тасдиқланган лимитларга нисбатан икки баравар оширилган ҳолда ҳисобланади.

Хулоса шуки, ушбу модда давлат ва фойдаланувчи ташкилотлар учун **барқарор солиқ тушумлари ва самарали бюджет тақсимооти механизмларини** таъминлаб, сувдан оқилона фойдаланишни рағбатлантириш ва сув хўжалиги инфратузилмасини молиявий қўллаб-қувватлаш имконини беради. Шу билан бирга, солиқ даражаси сув манбасининг тури, миқдори ва мақсадидан (ичимлик, саноат, қишлоқ хўжалиги) келиб чиқиб белгиланиб, бу эса ўз навбатида сув ресурсларидан ноқонуний ҳамда нооқилона фойдаланишнинг олдини олади. Шу билан бирга, кўп сув истеъмол қилувчи субъектлар юқори тўлов тўлайди ҳамда сувни тежамкорлик билан сарфлашга мажбур бўлади ва бу сув манбаларига ҳимоячи механизм сифатида мустаҳкамланади. Пировардида солиқ ставкаларини сув тури, фойдаланиш мақсади ва экотизим хавфига қараб аниқланади. Албатта, солиқдан тушган маблағларни сув ресурсларини муҳофаза қилиш, мониторинг ва инфратузилма ривожлантиришга йўналтириш муҳим ҳисобланади.

Сув етказиб берганлик ва бошқа сув хўжалиги хизматлари учун тўлов

Сув кодексининг 152-моддаси мамлакат сув хўжалигини бозор иқтисодиёти механизмларига мослаштиришнинг концептуал ҳуқуқий асосини белгилайди. Мазкур норма сув ресурсининг ўзини тижорат объекти сифатида эмас, балки уни етказиб бериш хизматини иқтисодий муомалага киритиш орқали соҳани молиявий барқарор тизимга ўтказишни назарда тутди. Конституциявий жиҳатдан сув давлат мулки ва умуммиллий бойлик ҳисобланади, шу боис тўлов сувнинг «нархи» учун эмас, балки уни манбадан истеъмолчигача

етказиш, тақсимлаш ва гидротехник инфратузилмани эксплуатация қилиш харажатларини қоплаш учун ундирилади.

Мазкур ёндашувнинг иқтисодий моҳияти шундаки, сув хўжалиги тизими босқичма-босқич дотациявий моделдан ўзини ўзи молиялаштириш моделига ўтади. Тўлов таркибига фойдаланиш харажатлари (масалан, насос станцияларида электр энергияси сарфи), маъмурий харажатлар, инфратузилмани модернизация қилиш билан боғлиқ инвестицион харажатлар ҳамда хизмат кўрсатувчи ташкилотнинг рентабеллигини таъминлаш элементи киритилади. Бу механизм бир томондан бюджет юкини камайтирса, иккинчи томондан сув хўжалиги ташкилотларига ички инвестицион манбани шакллантириш имконини беради. Натижада давлат-хусусий шериклик асосида хусусий капитални жалб қилиш учун ҳуқуқий ва иқтисодий шароит яратилади.

Тариф шаклланишида 152-модда гидрографик ва ижтимоий адолат тамойилларини мустаҳкамлайди. «Битта гидрографик зонада бир хил харажат» принципи бирдамлик («solidarity») концепциясига асосланади. Агар тариф фақат масофа ёки техник мураккабликка боғлиқ бўлганида, сув манбаига узоқ ҳудудда жойлашган фермер хўжаликлари иқтисодий жиҳатдан заифлашган бўлар эди. Ягона тариф эса ҳудудий тенглаштиришни таъминлаб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари рақобатбардошлигини сақлайди. Шу билан бирга, тарифлар гидрологик вазият – яъни сувлилик даражаси – инобатга олинган ҳолда тасдиқланади. Қурғоқчилик даврида сувни узоқ масофага етказиш ёки қўшимча насос қувватидан фойдаланиш зарурати туғилгани сабабли харажатлар ортади ва бу иқтисодий асосланган тарзда тарифда акс эттирилиши мумкин. Демак, норма тарифларнинг мослашувчанлигини («флехибилитй») ҳам таъминлайди.

Бозор механизмларига ўтиш жараёнида давлат ижтимоий амортизатор ролини сақлаб қолади. 152-модда ўзаро субсидиялаш имкониятини назарда тутди: рентабеллиги юқори бўлган саноат субъектларидан тушган тўловлар ҳисобидан ижтимоий аҳамиятга эга, лекин даромадлилиги паст бўлган қишлоқ хўжалиги субъектлари қўллаб-қувватланиши мумкин. Бундан ташқари, трансчегаравий, республика ёки вилоятлараро аҳамиятга эга стратегик гидротехник иншоотлар (йирик сув омборлари, магистраль каналлар) харажатлари бюджет маблағлари ҳисобидан қопланиши

мумкин. Чунки бу объектлар нафақат хизмат кўрсатади, балки миллий хавфсизлик, селга қарши ҳимоя ва экологик барқарорлик функцияларини ҳам бажаради.

152-модданинг муҳим институционал янгиликларидан бири – хизмат ҳақини сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ билан интеграция қилиш имкониятидир. Бу маъмурий харажатларни камайтиради, йиғим интизомини оширади ва «ягона дарча» тамойили асосида маблағларни марказлашган тартибда тақсимлаш имконини беради. Солиқ органлари йиғилган сумманинг тегишли қисмини мақсадли равишда сув хўжалиги ташкилотларига йўналтиради, бу эса маблағлар занжирини шаффофлаштиради ва ундириш коэффицентини оширади.

Ушбу модданинг энг муҳим иқтисодий инструментларидан бири – тарифни ҳақиқий етказиб берилган сув ҳажмига боғлашдир. Бу норма сувдан фойдаланишда исрофгарчиликка қарши тизимли иқтисодий тўсиқ яратади. Фойдаланувчи ҳар бир куб метр сув учун тўлов қилса, у сув тежовчи технологияларни (масалан, томчилатиб суғориш) жорий этишга манфаатдор бўлади. Шундай қилиб, тариф фақат фискал восита эмас, балки экологик-интизомий механизм вазифасини ҳам бажаради.

Амалий нуқтаи назардан, тарифнинг 20 фоизга оширилиши билан боғлиқ вазиятни кўриб чиқамиз. Агар вазирлик насос станцияларида энергия харажатлари ошгани ва каналларни бетонлаш каби модернизация лойиҳаларини молиялаштириш зарурати туфайли тарифни кўтарган бўлса, бу 152-модданинг мазмунига мувофиқ бўлади. Чунки модда тўлов таркибига фойдаланиш харажатлари, модернизация ва рентабелликни таъминлаш элементларини киритишни аниқ белгилайди. Дейлик, шу масалага доир суд жараёнида асосий мезон – тариф оширилишининг иқтисодий асосланганлиги ва калькуляциясининг мавжудлиги бўлади. Агар ваколатли орган энергия сарфи ошганини, аниқ инфратузилма лойиҳалари мавжудлигини ва тариф базавий ставкалар доирасида тасдиқланганини исботласа, фермерларнинг эътирози рад этилиши эҳтимоли юқори.

Хулоса қилиб айтганда, 152-модда сув етказиб берувчи ташкилотнинг харажатларни қоплаш ва инфратузилмани модернизация қилиш ҳуқуқини кафолатлайди. Шу билан бирга, сувдан фойдаланувчиларни иқтисодий интизомга ундайди. Тариф

оширилиши шароитида фойдаланувчи учун энг мақбул стратегия – сув ҳажмини оптималлаштириш ва сув тежовчи технологияларни жорий этиш орқали умумий тўлов юкини назорат қилишдир. Мазкур норма сув хўжалиги соҳасини молиявий барқарор, инвестицион жозибадор ва экологик жиҳатдан масъул тизимга айлантиришга хизмат қилади.

Сувларни ифлослантирганлик учун компенсация тўловлари

Сув кодексининг 153-моддаси сув ресурсларини муҳофаза қилиш соҳасида иқтисодий-ҳуқуқий механизмни мустаҳкамловчи асосий нормалардан бири ҳисобланади. Мазкур модда сувларни ифлослантирганлик учун компенсация тўловлари институтини белгилайди ва у «ифлослантирувчи тўлайди» принципига асосланади. Ушбу принцип халқаро экологик ҳуқуқда кенг эътироф этилган бўлиб, экологик зарар учун жавобгарликни бевосита зарар етказган субъект зиммасига юклайди.

Мазкур тамойилнинг ҳуқуқий моҳияти шундан иборатки, ифлосланишни бартараф этиш, чеклаш ва камайтириш билан боғлиқ барча харажатлар давлат ёки жамият зиммасига эмас, балки ифлослантирувчи субъект зиммасига юкланади. Иқтисодий нуқтаи назардан, бу механизм ташқи харажатларни («экстерналитес») ичкилаштириш воситаси сифатида намоён бўлади. Яъни корхона ўз фаолияти натижасида сув объектига етказган салбий таъсирининг молиявий оқибатларини ўзи қоплайди. Шу жиҳатдан компенсация тўлови на соф солиқ, на оддий жарима ҳисобланади; у реституцион характерга эга бўлиб, сув муҳитининг тикланишини молиялаштиришга хизмат қилади. Жарима жазолашга қаратилган бўлса, компенсация тўлови экологик мувозанатни тиклаш учун иқтисодий ресурс яратади.

Моддада компенсация тўловининг объектлари аниқ белгиланган. Унга сув объектларига ва жой рельефига ифлослантирувчи моддаларни норматив (рухсат этилган), нормативдан ортиқча, аварияли ҳамда бир йўла чиқариш массаси киради. Норматив чиқариш режали хўжалик фаолияти доирасида амалга оширилади ва экологик рухсатномалар билан чекланади. Бироқ бу ҳолатда ҳам сув ресурсидан фойдаланиш экологик квота

сифатида баҳоланиб, компенсация тўлови ундирилади. Нормативдан ортиқча ёки аварияли чиқариш эса оширилган ставкалар асосида ҳисобланади, чунки бундай ҳолатларда экотизимга зарар кескин ва кутилмаган тарзда етказилади.

Алоҳида эътибор қаратилиши лозим бўлган жиҳат — «жой рельефига чиқариш» тушунчасидир. Амалиётда айрим субъектлар оқова сувни бевосита дарёга эмас, балки очик майдон ёки қир-адирларга оқизиш орқали жавобгарликдан қочишга уринади. Бироқ рельефга тушган ифлослантирувчи моддалар инфильтрация жараёни орқали ер ости сувларига етиб боради ва ичимлик суви захираларига хавф туғдиради. Шу сабабли қонунчилик рельефга чиқаришни сув объектига чиқариш билан тенглаштиради.

Компенсация тўловлари субъектлари доираси кенг талқин этилади. Сув объектларига ёки рельефга ифлослантирувчи моддаларни чиқарувчи барча юридик ва жисмоний шахслар мазкур мажбуриятнинг иштирокчилари ҳисобланади. Жавобгарлик мезони — ифлосланишни амалга оширганлик фактидир. Бу жиҳат ҳуқуқда «айбсиз жавобгарлик» («strict liability») элементига яқин туради: зарар етказилганликнинг ўзи тўлов учун етарли асос бўлиб, қасд ёки эҳтиётсизлик масаласи компенсация мажбуриятини бекор қилмайди.

Трансчегаравий ҳолатларда ҳам ушбу принцип амал қилади. Дарёнинг юқори оқимидаги субъект томонидан амалга оширилган ифлосланиш қуйи ҳудудларга зарар етказган тақдирда, экологик мониторинг ва лаборатория таҳлиллари орқали ифлослантирувчи модданинг манбаи аниқланади ва жавобгар субъектга нисбатан даъво қўзғатилади.

Компенсация тўловларини ҳисоб-китоб қилиш, ундириш ва тушган маблағлардан фойдаланиш тартиби қонунчилик билан белгиланади. Ҳисоблаш жараёнида ифлослантирувчи модданинг массаси, хавфлилик даражаси ва чиқариш тури инобатга олинади. Мазкур маблағлар мақсадли характерга эга бўлиб, улар сув объектларини тиклаш, тозалаш иншоотларини модернизация қилиш, мониторинг тизимларини ривожлантириш ва зарарланган экотизимларни реабилитация қилишга йўналтирилади.

Компенсация тўлови субъектни бошқа турдаги жавобгарликдан озод этмайди. Агар ифлосланиш қонунбузарлик оқибатида юз берган бўлса, компенсация билан бир қаторда маъмурий ёки жиноий чоралар ҳам қўлланилиши мумкин.

Амалий жиҳатдан буни кимё заводи мисолида кўриш мумкин. Тасаввур қилайлик, завод техник носозлик натижасида захарли моддани каналга оқизди ва «форс-мажор» ёки «қасддан қилинмаган»лигини важ қилиб тўловдан бош тортмоқда. 153-модда доирасида «аварияли ва бир йўла чиқариш массаси» компенсация объекти сифатида бевосита кўрсатилган. Демак, техник носозлик субъектни мажбуриятдан озод қилмайди. Бу ерда зарар фактининг ўзи асосий мезон ҳисобланади. Авария оқибатида бир марталик катта ҳажмда чиқариш содир этилган бўлса, оширилган ставкалар қўлланади, чунки экотизимга «шок» таъсири етказилган.

Агар корхона экологик суғурта шартномасини тузган бўлса (Сув кодексининг 155-моддасига мувофиқ), зарарни қоплаш суғурта фонди ҳисобидан амалга оширилиши мумкин. Бироқ бу ҳам корхонанинг ҳуқуқий жавобгарлигини бекор қилмайди, фақат молиявий юкни қайта тақсимлайди.

Стратегик нуқтаи назардан, 153-модда корхоналарни превентив чоралар кўришга ундайди. Замонавий локал тозалаш иншоотларини жорий этиш, ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш ва авария хавфини камайтириш тизимларини татбиқ этиш компенсация тўловларининг кескин ошиб кетишининг олдини олади. Шу тариқа, мазкур норма нафақат жавобгарлик механизми, балки экологик модернизацияни рағбатлантирувчи иқтисодий инструмент сифатида ҳам намоён бўлади.

Сув хўжалигида давлат-хусусий шериклик ва аутсорсинг

Сув кодексининг 154-моддаси сув хўжалиги соҳасида давлат-хусусий шериклик (ДХШ) механизмини жорий этиш орқали бошқарув самарадорлигини ошириш ва хусусий инвестицияларни жалб қилишнинг комплекс ҳуқуқий асосини белгилайди. Мазкур норма давлатнинг стратегик назорат функциясини сақлаган ҳолда, хусусий секторнинг молиявий, технологик ва менежмент салоҳиятидан фойдаланишга йўл очади. Шу жиҳатдан у сув хўжалиги тизимини бюджет дотациясига қарамликдан босқичма-босқич чиқариш ва уни иқтисодий жиҳатдан барқарор моделга ўтказишнинг норматив «таянч нуқтаси» ҳисобланади.

Модданинг биринчи ва иккинчи қисмлари ДХШнинг стратегик асосларини белгилайди. Сув хўжалиги капитал талаб қиладиган («capital-intensive») соҳа бўлиб, насос станциялари, магистраль каналлар, гидротехника иншоотлари каби объектлар катта миқдордаги бошланғич инвестицияни (CAPEX) талаб қилади. Уларнинг ўзини оқлаш муддати узоқ бўлгани сабабли, 10 – 20 йиллик узоқ муддатли шартномавий шериклик модели қўлланилади. Қисқа муддатли битимлар шароитида хусусий сектор модернизация ва технологик янгиланишга эмас, фақат жорий эксплуатацияга эътибор қаратиши эҳтимоли юқори бўлади. Узоқ муддат эса инвесторга инвестиция хавфсизлиги ва рентабеллик истиқболини кафолатлайди.

Мазкур қисмларда берилган нормаларда хавф-хатарларни тақсимлаш (риск-шаринг) механизми ҳам назарда тутилади. Одатда, техник ва операцион рисклар (ускуналар носозлиги, самарадорлик пасайиши, эксплуатация харажатларининг ошиши) хусусий шерик зиммасига юкланади. Сиёсий ва норматив рисклар (тариф сиёсати ўзгариши, тартибга солишдаги ўзгаришлар) эса давлат зиммасида қолади. Бундай модель халқаро амалиётдаги концессия ёки аффермаге («affermage») тизимларига яқин бўлиб, давлат бюджети юқини камайтириш ва бошқарувни профессионаллаштиришга хизмат қилади.

Учинчи қисм сув хўжалиги объектларини бошқарувга бериш механизмини тартибга солади. Бу ерда принципиал фарқ шундан иборатки, ДХШ ва аутсорсинг хусусийлаштиришни англатмайди. Сув хўжалиги объекти давлат-хусусий шериклик шаклида бошқарилганда унга бўлган мулк ҳуқуқи давлатда сақланиб қолади. Хусусий шерикка фақат фойдаланиш, бошқариш ёки маълум хизматларни кўрсатиш (масалан, техник хизмат, ҳисоб-китоб юритиш) ҳуқуқи берилади. Бошқарувга олинган пайдан бошлаб объектнинг созлиги, техник хавфсизлиги ва самарадорлиги учун оператор шартномавий мажбуриятлар доирасида тўлиқ жавобгар бўлади. Самарадорлик кўрсаткичлари (KPI) асосида баҳолаш тизими жорий этилиши мазкур жавобгарликни реал механизмга айлантиради.

Модданинг тўртинчи қисми тендер ва шаффофлик талабларини белгилайди. Сув стратегик ва ижтимоий аҳамиятга эга ресурс бўлгани сабабли, уни бошқаришга хусусий секторни жалб қилиш фақат очик ва рақобатли танлов асосида амалга оширилади. Тендер

жараёни нафақат энг паст тарифни, балки энг самарали технологик ечим, энг юқори инвестиция мажбурияти ва барқарор бизнес-моделни таклиф этган иштирокчини аниқлашга қаратилади. Бу механизм коррупцион омилларни чеклаш, «таниш-билишчилик» амалиётининг олдини олиш ҳамда лойиҳанинг натижадорлигини, ўзини ўзи оқлашини таъминлашга хизмат қилади.

Бешинчи қисм хусусий шерикнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди. Хусусий оператор ўз хизмат кўрсатиш ҳудудида операцион жиҳатдан мустақил бошқарувни амалга оширади, яъни давлат кундалик техник ва кадрлар сиёсатига аралашмайди. Бироқ бу мустақиллик мутлақ эмас – у сув олиш лимити, давлат сиёсати ва ижтимоий мажбуриятлар билан чекланади. Оператор сувдан фойдаланувчиларнинг барчасини, улар йирик агрокластер ёки кичик фермер бўлишидан қатъи назар, белгиланган лимит ва график асосида сув билан таъминлашга мажбур. Шу тариқа хусусий шерик оддий тижорат субъекти эмас, балки оммавий хизмат кўрсатувчи сифатида майдонга чиқади.

154-модда доирасида модернизация ва рақамлаштириш алоҳида аҳамият касб этади. Эскирган насос агрегатларини янгилаш, каналларни реконструкция қилиш, сув йўқотишларини камайтириш, шунингдек «Ақлли сув» («Smart Water») каби автоматлаштирилган мониторинг тизимларини жорий этиш шартномавий мажбурият сифатида кўзда тутилади. Реал вақт режимида сув оқимини ҳисобга олиш ва назорат қилиш сув ўғрилиги, ноқонуний уланишлар ва яширин йўқотишларни кескин камайтиради ҳамда оператор даромадининг шаффофлигини таъминлайди.

Амалий вазият сифатида 15 йиллик ДХШ битими доирасида фаолият юритаётган насос станцияси операторининг сувни фақат йирик кластерларга етказиб, кичик фермерларни четлаб ўтиши ҳолатини кўриб чиқиш мумкин. Бундай ҳаракат 154-модданинг мазмунига зид ҳисобланади. Оператор сувдан фойдаланувчиларни белгиланган тартибда сув билан таъминлаши шарт, бу эса дискриминацияга йўл қўймаслик принципини англатади. Фермерлар шартномавий мажбурият бузилганлигини асос қилиб, ваколатли давлат органига мурожаат қилиши ва оператор фаолиятини текширтиришни талаб қилиши мумкин. Хизмат кўрсатишдаги қўпол бузилиш ДХШ битимини муддатидан олдин бекор қилиш учун асос

бўлиши эҳтимоли мавжуд, чунки оператор ўзининг ижтимоий хизмат функциясини бажармаган бўлади.

Хулоса қилганда, 154-модда хусусий инвесторга операцион эркинлик бериш билан бирга, сув ресурсининг адолатли ва ижтимоий масъулиятли тақсимланишини кафолатловчи қатъий давлат назоратини ҳам сақлаб қолади. У сув хўжалигини технологик жиҳатдан модернизациялаш, коррупцион рискларни камаййтириш ва иқтисодий жиҳатдан барқарор бошқарув моделига ўтказишнинг ҳуқуқий пойдеворини шакллантиради.

Сувдан ва сув объектларидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги хавфларни суғурта қилиш

Сув кодексининг 155-моддаси сув соҳасидаги хавфларни молиявий бошқариш ва экологик ҳамда мулкӣ зарарларни суғурта механизми орқали қоплашнинг ҳуқуқӣ асосини белгилайди. Мазкур норма сув хавфсизлигини таъминлаш тизимида превентив ва компенсацион инструмент сифатида муҳим ўрин тутди. У тадбиркорлик фаолиятини молиявий барқарорлик билан таъминлаш билан бирга, фуқаролар ва атроф-муҳит манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган.

Модданинг биринчи қисми суғурта ҳимоясининг қамровини аниқлайди. Унда суғурта объекти сифатида нафақат моддий активлар, балки сув муҳити, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғи ҳам назарда тутилади. Бу классик мулкӣ суғуртадан фарқли равишда, экологик хусусиятга эга рискларни қамраб олувчи кенг кўламли ҳимоя механизмини англатади. Сув сифатининг ёмонлашуви кўпинча латент (кечикиб намоён бўладиган) зарар шаклида юзага чиқади: масалан, захарли модданинг узоқ муддатли таъсири натижасида соғлиқ билан боғлиқ муаммолар пайдо бўлиши мумкин. Шу сабабли суғурта ҳимояси фақат дарҳол содир бўладиган ҳодисаларни эмас, балки вақт ўтиши билан юзага чиқадиган экологик зарарларни ҳам қамраб олиши лозим. Ижтимоий жиҳатдан бу механизм корхонани банкротликдан, жабрланувчи шахсларни эса кўп йиллик суд жараёнларидан ҳимоя қилади.

155-модданинг иккинчи қисми суғурта фондини шакллантириш механизмини белгилайди. Классик суғурта модели асосида суғурта

мукофотлари (премиумс) йиғилиб, махсус пул фонди шакллантирилади ва суғурта ҳодисаси юз берганда ушбу фонддан товон (индемнитъ) тўланади. Амалиётда энг мураккаб масала – суғурта ҳодисасини аниқлаш ва сабаб-оқибат боғлиқлигини исботлашдир. Масалан, аҳоли соғлиғига етган зарар айнан муайян корхона томонидан сувга оқизилган ифлослантирувчи модда оқибатими ёки бошқа омиллар таъсирими – буни аниқлаш учун комплекс гидрологик, токсикологик ва экологик экспертизалар талаб этилади. Каусал боғлиқликни исботлаш жараёни кўпинча низоларнинг асосий предмети бўлади (*каусал боғлиқлик* – сабаб-оқибат боғлиқлиги).

Модданинг учинчи қисми сув хавфларини экологик суғурта тизими билан интеграциялашни назарда тутди. Экологик суғуртанинг ўзига хослиги шундаки, у фақат суғурта қилдирувчининг мулкани эмас, балки унинг учинчи шахслар ва атроф-муҳит олдидаги фуқаролик жавобгарлигини ҳам қамраб олади. Демак, йирик саноат корхонаси ёки гидротехник иншоот эгаси нафақат ўз активларини, балки табиатга ва аҳоли манфаатларига етказилиши мумкин бўлган зарарни ҳам суғурталайди. Бу модель, айниқса, юқори хавfli ишлаб чиқариш тармоқлари учун муҳимдир ва амалда мажбурий суғурта механизми сифатида қўлланилиши мақсадга мувофиқ.

Тўртинчи қисм суғурта институтининг қонунчилик иерархиясини кўрсатади. Сув кодекси махсус рискларни ва уларнинг соҳавий хусусиятларини белгилайди. Фуқаролик кодекси суғурта шартномаларининг тузилиши, ижроси ва жавобгарлик асосларини тартибга солади. «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Қонун эса суғурталовчиларнинг молиявий барқарорлиги, лицензиялаш тартиби ва пруденциал назоратни белгилайди. Шу тариқа 155-модда бир нечта ҳуқуқ тармоқлари кесишмасида ишлайдиган комплекс норма ҳисобланади.

Модданинг бешинчи қисми учинчи шахслар олдидаги жавобгарликни очиқ беради. Суғуртанинг асосий мақсади – сувнинг ифлосланиши ёки авариялар оқибатида фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи, мол-мулки ва атроф-муҳитга етказилган зарарни қоплашдир. Атроф-муҳитга етказилган зарар махсус методикалар ва коэффициентлар асосида баҳоланади. Бу баҳолаш нафақат бевосита иқтисодий йўқотишларни, балки экологик мувозанатни тиклаш

харажатларини ҳам ўз ичига олади. Суғурта компанияси тоvonни жабрланувчиларга ҳам, зарарни бартараф этиш учун давлатга ҳам тўлаши мумкин.

Олтинчи қисмда суғурта муносабатларининг субъектлари ва объектлари белгиланган. Суғурта қилдирувчилар сифатида сув етказиб берувчи ташкилотлар, йирик гидротехника иншоотлари эгалари, кимё ва тоғ-кон саноати корхоналари майдонга чиқади. Суғурталовчилар эса тегишли лицензияга ва экологик рискларни андеррайтинг қилиш тажрибасига эга суғурта компанияларидир. Суғурта объекти – сувдан фойдаланиш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган мулкӣ ва экологик жавобгарликдир.

Амалӣ вазият сифатида тўғоннинг техноген авария туфайли бузилиши ва натижада фермер хўжаликлари экинларининг зарарланишини кўриб чиқиш мумкин. Агар иншоот эгасида амалдаги суғурта полиси мавжуд бўлса, 155-модда талаблари асосида суғурта компанияси учинчи шахсларга етказилган зарарни қоплашга мажбур. «Форс-мажор» эътирози фақат фавқулодда ва мутлақо олдиндан кўриб бўлмайдиган табиӣ ҳодиса исботлангандагина қўлланиши мумкин. Агар авария эскирган иншоот, техник назорат суствлиги ёки инсон омили сабабли юзага келган бўлса, у техноген ҳодиса сифатида баҳоланади ва суғурта ҳодисаси деб тан олинади. Бундай вазиятда суғурталовчи тоvonни тўлайди, кейинчалик регресс тартибида айбдор шахсларга нисбатан даъво киритиши мумкин, бироқ жабрланувчи фермер ўз тоvonини тўғридан-тўғри суғурта механизми орқали олади.

Шулардан келиб чиқиб айтганда, 155-модда сув хўжалигида хавфларни прогнозлаштириш, тақсимлаш ва молиявий жиҳатдан бошқариш имконини берувчи ҳуқуқӣ асос ҳисобланади. У тадбиркорлик субъектларига барқарорлик, аҳолига эса кафолатланган ҳимояни таъминлайди ҳамда сув хавфсизлигини иқтисодӣ жиҳатдан мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Сув хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш

Сув кодексининг 156-моддаси сув хўжалиги соҳасини молиявий жиҳатдан барқарорлаштириш, модернизация қилиш ва инвестицион жозибадорлигини оширишга қаратилган давлат сиёсатининг

комплекс ҳуқуқий асосини белгилайди. Мазкур норма сув хавфсизлигини миллий хавфсизлик элементи сифатида эътироф этган ҳолда, бюджет, кредит ва инвестиция воситалари орқали соҳани қўллаб-қувватлаш механизмларини тизимли равишда мустаҳкамлайди.

Модда биринчи қисмининг биринчи банди сув хўжалиги ташкилотларини бюджетдан молиялаштиришни назарда тутди. Бу механизм, аввало, соҳанинг операцион барқарорлигини (ОРЕХ) таъминлашга қаратилган. Насос станцияларининг электр энергияси учун тўловлари, ходимларнинг иш ҳақи, каналларни лойдан тозалаш, жорий таъмирлаш ва бошқа кундалик харажатлар айнан бюджет маблағлари ҳисобидан қопланади. Иқтисодий мантиқ шундан иборатки, сув етказиб бериш тизими тўлиқ ўзини ўзи молиялаштириш даражасига етмагунча, давлат «молиявий донор» сифатида тизимнинг узлуксиз ишлашини кафолатлайди. Ҳуқуқий жиҳатдан эса бу сув хавфсизлигини таъминлаш бўйича давлатнинг бевосита мажбурияти ҳисобланади.

156-модда биринчи қисмининг иккинчи банди йирик гидротехника иншоотлари ва магистраль инфратузилмаларни давлат кафолати остида молиялаштириш механизмини белгилайди. Бундай лойиҳалар ўта юқори капитал сифимига эга бўлиб, уларнинг иқтисодий қайтими ўнлаб йилларга чўзилади. Халқаро молия институтлари – масалан, Жаҳон банки ёки Осиё тараққиёт банки – узоқ муддатли ва паст фоизли молиялаштиришни, одатда, давлат кафолати мавжуд бўлганда тақдим этади. Давлат кафолати лойиҳа рискларини пасайтиради ва арзон молиявий ресурсларни жалб қилиш имконини беради. Шу тариқа, хусусий сектор учун ҳаддан ташқари оғир бўлган мегалойиҳалар давлат иштирокида амалга оширилади.

Биринчи қисмининг тўртинчи хатбошиси трансчегаравий, республика ва вилоятлараро аҳамиятга эга сув объектларини бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштириш назарда тутилади. Бундай объектлар умумдавлат ва минтақавий манфаатларга хизмат қилади. Уларни соф тижорий асосга ўтказиш ижтимоий, экологик ва сиёсий хавфларни келтириб чиқариши мумкин. Шу сабабли давлат уларни ўз балансида сақлаб, молиялаштириш ва назорат қилиш орқали экологик хавфсизлик ҳамда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлайди.

Бу ёндашув сув ресурсларини стратегик миллий бойлик сифатида кўриш концепциясига асосланади.

Биринчи қисмининг тўртинчи банди сувдан фойдаланувчиларга, айниқса, сув тежовчи технологияларни жорий этувчиларга имтиёзли кредитлар ва бошқа преференциялар бериш механизмини белгилайди. Томчилатиб суғориш, қуёш панеллари асосидаги насос тизимлари, рақамли ҳисоблагичлар каби технологиялар юқори бошланғич инвестицияни талаб қилади. Давлат фоиз ставкаларининг бир қисмини субсидиялаш, узоқ муддатли кредитлар ва имтиёзли давр тақдим этиш орқали сув тежашни рағбатлантиради. Бу норма банк тизими учун ҳам муҳим бир асосни билдиради: сув соҳасидаги лойиҳалар «юқори рискли» эмас, балки давлат томонидан устувор қўллаб-қувватланадиган йўналиш сифатида баҳоланиши лозим.

Модданинг иккинчи қисми инвестиция сиёсатининг молиявий интизом тамойилларини белгилайди. Марказлашган кредитлар қайтариб бериш шарти билан ажратилади, бу эса маблағлардан самарали фойдаланиш ва «текин ресурс» психологиясининг олдини олади. Шу билан бирга, сув хўжалиги органларининг хизмат кўрсатишдан олган даромадларини реинвестиция қилиш, яъни насосларни янгилаш, рақамлаштириш ва модернизация қилишга йўналтириш рағбатлантирилади. Бу хўжалик мустақиллигини оширади ва тизимнинг ўзини ўзи ривожлантириш механизмини шакллантиради.

Назорат функцияси ушбу модданинг ажралмас қисми ҳисобланади. Маблағларнинг сарфланиши фақат молиявий аудит билан эмас, балки натижага асосланган бюджетлаштириш орқали баҳоланади. Яъни ажратилган маблағ қанча сув йўқотилишини камайтирди, неча гектар ернинг сув таъминоти яхшиланди, қанча энергия тежалди – шулар асосий мезон сифатида олинади.

Амалий вазият сифатида, дейлик, фермернинг қуёш панеллари ва рақамли ҳисоблагичлар учун имтиёзли кредит ололмаётгани ҳолатини кўриб чиқиш мумкин. 156-модданинг тўртинчи қисми давлатнинг сувдан фойдаланувчиларга имтиёзли кредитлар ва преференциялар бериш мажбуриятини белгилайди. Фермер банкка ёзма мурожаатида айнан ушбу нормага таяниши, шунингдек сув тежовчи технологияларни қўллаб-қувватлашга оид ҳукумат қарорларини илова қилиши лозим. Агар банк рад этишда давом этса, масала тегишли вазирлик ёки Марказий банк даражасида кўриб

чиқилиши мумкин, чунки норма декларатив эмас, балки императив характерга эга. Давлат мазкур қўллаб-қувватлаш механизмларини амалда ишлашини таъминлаши шарт.

Умуман, 156-модда сув хўжалигининг молиявий «архитектураси»ни белгилайди. У бюджет барқарорлиги, инвестицион жозибадорлик, молиявий интизом ва сув тежашни рағбатлантириш тамойилларини бирлаштирган ҳолда, соҳани замонавий, самарали ва узоқ муддатли ривожланишга йўналтирилган тизимга айлантиришга хизмат қилади.